

HEGEMONİK ÜRETİM REJİMİNDEN HEGEMONİK DESPOTİZME: TÜRKİYE'DE ÖĞRETMENLERİN DÖNÜŞÜMÜNÜ BURAWOY'UN KAVRAM SETİYLE OKUMAK

Orkun Saip DURMAZ

Ankara Üniversitesi

Özet: Burawoy, emek gücünün vasıfsızlaşması sorunsalıyla sınırlamadığı *emek süreci* tartışmalarını *üretim rejimi* kavramıyla zenginleştirir. Bir başka deyişe, iktisadi boyutlarının yanı sıra ideolojik ve politik düzeylerde de ele alınmış bir emek süreci kavramsallaştırması ortaya çıkar. Sonuç itibariyle; *emek süreci*, *emek gücünün yeniden üretimi*, *firmalar arası rekabet* ve *devlet politikaları* eksenlerinde tanımlanmış üretim rejimi bir toplum düzeni gibi tasavvur edilmiş olur.

Bu çalışmada, 1980 sonrası başlayan ve hala devam etmekte olan neo-liberal toplumsal dönüşüm *öğretmenler ve öğretmenlik mesleği* temelinde ele alınmaya çalışılacaktır. Burawoy'un esas itibariyle mal üretimi yapılan işyerlerinden hareketle geliştirdiği kavram setinin, öğretmenlerin dahil olduğu hizmet alanına bire bir uymadığının farkında olmakla birlikte; bir toplum düzeni tasavvuru olarak üretim rejimi kavramının öğretmenler özelinde de açıklayıcı olabileceği düşünülmektedir. 1980 sonrası öğretmenlerin Türkiye'de yaşadığı dönüşüm, Burawoy'in terminolojisinden esinlenilerek *hegemonik üretim rejiminden hegemonik despotizme* doğru bir geçiş olarak tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen, emek süreci, Burawoy, üretimde ilişki, üretim rejimi.

Abstract: Burawoy did not restrict the arguments about labor process with the *problematique of deskilling*, but enriched those arguments with the concept of *production regime*. In other words, He conceptualized the term of labor process with not only its economic aspects, but also with its ideological and political aspects. Therefore, the concept of production regime was conceived as a social system defined through labor process, reproduction of the workforce, competition among the firms and state policies.

In this study, neo-liberal transformation of the society is going to be taken into consideration on the base of *teachers and the occupation of teaching*. Although it is realized that Burawoy's set of concepts, developed by concentrating on the workplace in which production of goods had been processed, is not wholly compatible with service sector in which teachers are included, it is considered that the concept of production regime can be explanatory for teachers and their labor process. The transformation of the teachers in Turkey, which has been beginning with 1980 and continuing as a sharp process today, is going to be discussed by using Burawoy's set of concepts: *a transition from hegemonic production regime to hegemonic despotism*.

Keywords: Teacher, labor process, Burawoy, relations in production, production regime.

GİRİŞ

Kamuyunda 24 Ocak kararları olarak bilinen ve ancak 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra uygulamaya konulan ekonomik istikrar programı, herhangi bir ekonomi politikasının ilkelerini belirtmekten ziyade, bir dönemin kapanışını simgeliyordu. Klasik anlamıyla *devletçilik* ilkesinin ekonomiye referans olmaktan çıkarılması olarak nitelenebilecek yeni dönemi karakterize eden yeni referanslar ise *birakınız yapsınlar*, *birakınız geçsinler* düsturu doğrultusunda *ticari ve mali serbestleşme*, kamunun ekonomi içindeki payının azaltılması anlamında *özelleştirme* ve kamu harcamalarının kısılması ile devletin piyasayı düzenleyici rolünün geri çekilmesi anlamında *deregülasyon* oldu. Özetle; serbestleştirme, özelleştirme ve kamu harcamalarının kısılması ile deregülasyona dayanan bu üç ayaklı makro ekonomi politikalarının ana doğrultusunun 24 Ocak 1980'den bu yana değişmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kuşkusuz özünde ekonomik olan bu doğrultunun etki alanı sadece ekonomi alanıyla sınırlı olmadı. Siyasi, ideolojik ve kültürel alanları da yeniden yapılandıran bu süreç; hem topyekun bir toplumsal düzen inşası, hem de inşa sürecine direnme pratikleri anlamına geliyordu.

Neo-liberal bir toplum yaratmak için girişilen bu çatışmalı inşa sürecini insanlar yaşayarak deneyimlediler. Yani; süreç ne iktisadi açıdan *daha doğru bir modele geçilmesinden ibaret teknik bir süreçti*, ne de bu konuda *toplumsal bir mutabakat* söz konusuydu. Ticari ve mali liberalizasyon denilen kavramsal soyutluğun toplumsal yaşamdaki karşılığı, çeşitli nedenlerden dolayı iflas eden esnafın sokağa çıkması ya da zamanın başbakanının önüne atılan bir yazarkasa olurken, özelleştirme ve kamu harcamalarının kısılması gibi teknik kavramların gerçek hayatta tekabül ettiği şey çalıştığı işyeri özelleştirilen işçinin işsiz kalması ya da taşeron firma çalışanı haline gelmesi oldu. Benzer şekilde kamu harcamalarının -dolayısıyla da sosyal harcamaların- kısılması, üniversite öğrencisinin harç bedeli ödemeye başlamasıyla ya da öğrenci velilerinin okullara bağış yapmak zorunda kalmalarıyla sonuçlandı. Yaşanan sürecin gerçek ve çatışmalı bir süreç olduğunu belirtmek adına verilen bu örneklerin yeterli olduğu kanısındayız.

Tam da bu noktada, *öğretmenin dönüşümü ile neo-liberal toplum yaratma süreci arasında ne gibi bir ilişki var* ve bu soruya verilecek yanıtı göre de *öğretmenin dönüşümünü neden Burawoy'un kavram setiyle okuyoruz* gibi sorular sorulabilir. İkinci soruyla ilgili olarak belirtmemiz gerekir ki, bu çalışma bir deneme yapma niyetiyle hazırlanmıştır. Bir başka deyişle, öğretmenlerin toplumsal konumları ve icra ettikleri mesleğin dönüşümü ile; Burawoy'un emek süreci, yeniden üretim, firmalar arası rekabet ve devlet politikalarının toplamından hareket ederek geliştirdiği *üretim rejimi* kavramsallaştırması arasındaki ilişkiye odaklanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kanımızca böyle bir girişimde bulunulmamasının temel nedeni kuram ile olgu arasındaki makasın oldukça açık olmasıdır. Bu makasın neden açık olduğuna ve bu

açıklığın nasıl kapatılabileceğine asıl olarak ikinci bölümde değineceğiz; ancak, şimdilik -zorlama yollara başvurmamak kaydıyla- bu makasın iki ucunu birbirine yakınlaştırmayı önemseydiğimizizi belirtmekle yetinelim.

Bir önceki paragrafta sorduğumuz sorulara gelince, öğretmenlik mesleğinin dönüşümü ile neo-liberal yeniden yapılanma süreci arasındaki ilişkiye odaklanan -hem ulusal hem de uluslararası alanda yapılmış- pek çok çalışmadan bahsetmek mümkündür. Kısaca belirtmek gerekirse; bu çalışmaların bazıları eğitimde ticarileşme ve piyasalaşma, bazıları öğretmenlerin tabi oldukları emek süreçleri, bazıları ise kolektif eylem ve direniş pratikleri üzerine yoğunlaşmış çalışmalardır. Esasen biz de, öğretmenlik mesleğinin dönüşümü ile neo-liberal yeniden yapılanma süreci arasındaki ilişkiden farklı bir şey kastediyor değiliz. Ancak bu çalışmada söz konusu ilişki Burawoy'un kavram seti aracılığıyla tartışılmaya çalışılacak ve esas olarak üretim noktasında cereyan eden iktisadi, politik ve ideolojik ilişkilere odaklanılacaktır.

I. BURAWOY'A GÖRE KAPİTALİST EMEK SÜRECİNİ NASIL OKUMALI?

Burawoy'un, kapitalist emek süreci tartışmalarına yaptığı katkıları birbirleriyle bağlantılı olan üç noktada toplamak mümkündür. Birincisi, kapitalist emek sürecini ya da kapitalistin emek süreci ve işçi üzerindeki kontrolünü doğru analiz edebilmek için, işgücünün vasıfsızlaşmasına değil, kapitalist üretim biçiminin karakteristik özelliklerine odaklanmak gerekir. Bir başka deyişle, farklı vasıf düzeylerine tekabül eden zanaatkar emeği ile işçi emeği arasındaki farklar değil, kapitalist üretim biçimi ile kapitalist olmayan bir üretim biçimi arasındaki farklar temel alınmalıdır. İkincisi, üretim noktası sadece emek sürecinin yaşandığı, dolayısıyla sadece iktisadi ilişkilerin cereyan ettiği teknik bir alana denk düşmez. Tam aksine, üretim noktası hem son tahlilde iktisadi ilişkiler tarafından belirlenen ideolojik ve politik ilişkilerin etkisinden, hem de kendisinin -yani, işyerinin- ideolojik ve politik yapısından kaynaklanan toplumsal ilişkilerden azade değildir (Özügurlu, 2008:49). Dolayısıyla işyeri, ideoloji ve politika tarafından kuşatılmış bir alandır. Bu kuşatmayı Burawoy (1985: 29-30), *üretim ilişkileri ve üretimde ilişkiler*¹ olarak iki ayrı kavramla analiz eder. Üretim ilişkileri ve üretimde ilişkiler, mikro düzeyde işyerindeki üretim ve yeniden üretim süreçlerini, makro düzeyde ise firmalar arası rekabet ve devlet politikalarını kapsar. Sonuç itibarıyla, işçi üzerindeki kapitalist kontrol çok boyutlu bir hal alır ve bu çok boyutlu kontrolü açıklamak için *üretim rejimi* devreye girer (s.8). Bu, Burawoy'un üçüncü katkısıdır.

1. Kapitalist Üretim Biçiminin Ayırt Edici Özelliği

Burawoy (1979:27-29)'a göre kapitalist üretim sürecinin ayırt edici özelliği artık değer üretiminin emek süreci içinde *gizlenmesi (obscuring) ve sürekli kı-*

¹ *Üretim ilişkileri (relations of production)* Marxist yazında zaten kullanılan bir kavramdır. Burawoy'ın esas katkısı, emek sürecinin kendisini de ideolojik ve politik bir alan olarak tartıştığı *üretimde ilişkiler (relations in production)* kavramıdır.

linmasıdır (securing). Bir başka deyişle, artık üretim, kapitalist olmayan bir üretim biçiminde emek sürecinin içinde kendiliğinden gerçekleşmez². Dolaysız üretici elde ettiği ürünün bir kısmını bağlı olduğu toprak beyine verir ve artık transferi de bu şekilde gerçekleşir. Oysa ki kapitalist emek sürecinde, dolaysız üretici emek sürecine dahil olduğu andan itibaren artık transferi de kendiliğinden başlamış olur. Ancak burada olası bir yanlış anlamaya mahal vermemek için belirtmek gerekir ki; artık transferinin, yani sömürünün, başladığı emek sürecinde işçi ile kapitalist birbirlerine olan düşmanlıklarının bilincinde karşıt sınıflar olarak karşı karşıya gelmezler. Daha doğrusu, işçi ile kapitalistin emek sürecinde karşıya gelişinin keskinliğini törpüleyen bazı etmenler vardır ki, bu etmenler aynı zamanda sömürü ilişkisinin gizlenmesini sağlar. Birincisi işçi, üretim sürecinde işçi arkadaşlarıyla veya -kendisi de bir işçi olan- başındaki ustabaşıyla muhatap olur, kendisinin emek gücünü satın alan kapitalisti genellikle görmez bile. İkincisi, üretim noktasında işçiler arası rekabeti teşvik eden ve bu bağlamda onları bölen ve bireycileştiren işyeri uygulamalarının varlığı söz konusudur. Üçüncüsü ise, hakim sınıf ideolojisi olarak burjuva ideolojisi işyerinde de işçilerin kolektif bir toplumsal özne olduklarının farkına varmalarının önünde ciddi bir engel teşkil eder³. Bu üç etmen artık değer üretiminin gizlenebilmesini sağlar. Ancak gizlemek tek başına yeterli değildir, işçi üzerindeki kapitalist kontrolün sağlanabilmesi için artık değer üretiminin sürekli kılınması da bir o kadar önemlidir (Burawoy, 1985:32-34). Burada işçinin kapitaliste olan *bağımlılığı* devreye girer. Fakat Braverman'ın aksine, Burawoy'a göre bağımlılık; emek sürecinin iktisadi akışı içinde ortaya çıkan eşgüdüm ve organizasyon fonksiyonlarının kapitalist tarafından kontrol edilmesi değil, işçinin kendisini yeniden üretmek için alacağı ücreti ancak emek süreci sonunda ve yine ancak kapitalistin elinden almak zorunda olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla işçinin alacağı ücret artık değer üretiminden ayrıştırılmadığı için hem işçi kapitaliste bağlı kılınmış olur hem de artık değer üretimi sürekli kılınmış olur.

2. Üretim İlişkileri ve Üretimde İlişkiler

Yukarıda belirtilen *kapitalist üretim biçiminin ayırt edici özellikleri* Burawoy'un üretimde ilişkiler diye kavramsallaştırdığı emek süreci içindeki ilişkilerdir. Üretim noktasını sadece iktisadi değil, ideolojik ve politik yönleriyle de ele alan Burawoy (s.7-8) için üretimde ilişkiler üretim ilişkileri ile birlikte üretim rejimini meydana getirir:

"Üretim sürecinin işçi sınıfı mücadelelerinin gelişimini kesinlikle şekillendirdiği tezini savunuyorum. Bu tez yalnızca, üretim sürecinin iki politik momentu olduğu görülürse sürdürülebilir. Birincisi, işin organi-

² Burawoy kapitalist olmayan bir üretim biçimi olarak feodal üretim biçimini temel alır.

³ Burawoy literatürde yer alan ve *burjuva ideolojisinin işçi sınıfı bilinci üzerindeki olumsuz etkilerini inceleyen* çalışmaları sadece üretim ilişkilerine- yani üretim noktası dışındaki ideolojik ve politik etkilere- odaklandıkları için eleştirir. Oysa ki burjuva ideolojisi, kendine has özellikleriyle, üretim noktasında da varlığını sürdürür.

zasyonu politik ve ideolojik sonuçlara sahiptir. Yani, erkek ve kadınlar hammaddeleri kullanışlı şeylere dönüştürürlerken aynı zamanda belli toplumsal ilişkileri de o ilişkilere dair deneyimleriyle birlikte yeniden üretirler. İkincisi; işin organizasyonuna -yani, emek sürecine- paralel olarak üretim, üretim ilişkilerini düzenleyen farklı ideolojik ve politik aygıtlara sahiptir. Üretim rejimi -ya da daha spesifik olarak fabrika rejimi- nosyonu üretim politikalarının bu iki yönünü de içerir".

Buradaki en önemli katkılardan biri, işyerinin sadece iktisadi üretim yapan bir yer olarak değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve o ilişkilere dair deneyimlerin de yeniden üretildiği bir yer olarak düşünülmesidir. Diğer bir ifadeyle, Burawoy için üretim noktası sadece üretim değil, aynı zamanda ideolojik ve politik unsurları da bir arada bulunduran bir yeniden üretim alanıdır (Öngen, 1996:156). Dolayısıyla, kapitalist, emek süreci üzerinde kontrol sağlarken üretim noktasına dair ideoloji ve politika da üretmek zordur. Ya baskılanmak, ya rızası alınmak ya da her ikisi de uygulanmak suretiyle işçinin üzerinde denetim sağlanması gerekir ki; bu, geniş anlamda kapitalist emek sürecinin, dar anlamda da üretimde ilişkiler nosyonunun karakteristik özelliğidir.

Bu noktadan hareketle iki katkıdan daha bahsetmek mümkün görünmektedir. Birincisi, üretim noktasının politikleştirilmesidir, ki geleneksel yaklaşımlarda *politikanın* üst yapısal bir kurum olarak emek sürecinin dışında tanımlandığı düşünülecek olursa, Burawoy'un kurama müdahale ettiği söylenebilir. İkincisi ise, birincisiyle alakalı olarak, *üretimin politikası* ile birlikte emek süreci ile sınıflar mücadelesi pratiklerinin birbirlerine içsel olarak kavranmaya başlanmasıdır. Bir yandan emek süreci, sınıflar mücadelesinin bir alanı olarak yeniden kavramsallaştırılırken, diğer yandan devrimci bir özne olarak işçi sınıfının emek süreciyle -kuramsal açıdan- kesilmiş bağlantısı yeniden kurulmuş olur. Ancak bu iki katkıdan yola çıkarak, Burawoy'un işyeri ölçeği ile sınırlı -yani mikro ölçekli- bir sınıf mücadelesi yaklaşımı geliştirdiğini söylemek de doğru olmayacaktır. Hemen belirtmek gerekir ki; Burawoy *üretimin politikasını* araştırırken ve *üretimde ilişkiler* kavramını inşa ederken, *üretim ilişkileri* kavramını -yani, makro ölçeği- unutmamıştır. Şöyle ki; üretim rejimi, emek süreci dahilindeki ve esas olarak işin organizasyonu ile ilgili olan emek-sermaye ilişkilerini mikro düzeyde düzenlerken; devlet, makro ölçekte üretim ilişkilerini dolayısıyla da sınıflar mücadelesini düzenlemeye çalışır (Yücesan-Özdemir, 2010:40). Üstelik, *üretimde ilişkiler* ile *üretim ilişkileri* arasındaki bağ zorlama bir yolla da kurulmaz; çünkü, Özgürlü (2008:49)'nun da dediği gibi, "ekonomik alanı, hem bu alanının bizzat yarattığı ideolojik ve politik etkilerden, hem de işyerinin ideolojik ve politik yapısından kopartarak ele almak mümkün değildir".

3. Üretim Rejimleri

Üretim rejiminin dört bileşeni vardır: Birincisi iktisadi üretim süreci, ikincisi işyerindeki toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi, üçüncüsü kapitalist sistem içindeki firmalar arası rekabetin durumu ve dördüncüsü devlet politikalarının temel özellikleri... Burawoy (1979), bu dört bileşenin özelliklerine göre,

beş üretim rejiminin varlığından bahsetmiştir⁴. Bunlar arasından *hegemonik üretim rejimi* ile *hegemonik despotizm* konumuz açısından önemlidir. Hegemonik üretim rejimini despotik üretim rejimlerinden ayıran en önemli özelliği devletin aktif bir unsur olarak üretim sürecine müdahil olmasıdır. Devlet kapitalist emek sürecine üçüncü bir aktör olarak girer. Sosyal politika uygulamaları ve kapsamlı sosyal güvenlik sistemleri ile birlikte işçinin ücrete, dolayısıyla da kapitaliste olan bağımlılığı geriler. Diğer yandan, sendikalar ve toplu pazarlık mekanizması sayesinde reel ücret seviyeleri işçinin kendini yeniden üretebileceği düzeyin üzerine çıkar. Devlet sadece emek sürecine değil, makro düzeydeki iktisadi politikalara da müdahale ederek, firmalar arasındaki rekabeti -özellikle de bu rekabetin çalışanlar aleyhine oluşacak sonuçları- sınırlandırır. Bunların yanı sıra, işçi-işveren ilişkilerinde işçi lehine düzenlemeler söz konusudur; işçinin işten çıkarılması, karşılıksız fazla mesai yaptırılması ya da örgütlenme çalışmalarının engellenmesi gibi despotik üretim rejimlerinin özellikleri olan uygulamalar hegemonik üretim rejimlerinde sınırlandırılır. Bütün bu uygulamalar işçi üzerindeki kapitalist kontrolün baskıdan ziyade rızaya dayanmasını gerekli kılar (Balkız, 2013:195). Hegemonik despotizm ise piyasa despotizmi ile hegemonik üretim rejiminin bir bileşkesi gibi kavramsallaştırılmıştır ve esas olarak neo-liberal süreçle birlikte, emekçilerin elde ettiği kazanımlarının bir kısmının geri alınması ve sonuç itibarıyla de baskı mekanizmalarının yeniden ön plana çıkarılması anlamına gelir. Burada rıza tamamen ortadan kalkmış değildir; ancak deyim yerindeyse boyut değiştirmiştir. Bilişim alanındaki gelişmelerin ve otomasyonun üretim süreçlerine uygulanması, esnekleşme uygulamaları, yeni çalışma ilişkileri bünyesinde sunulan insan kaynakları yönetimi ve toplam kalite yönetimi gibi uygulamalar işçinin kapitaliste olan bağımlılığını yeniden arttırmış ve fakat bu sefer bu bağımlılığın hegemonik olarak tesis edilmesine çalışılmıştır (s.196). Bir başka deyişle, hegemonik despotizmde işçi bir tür öz-denetim yoluyla, yani rızası alınmak suretiyle, kapitaliste tabi kılınmaya başlamıştır. Hegemonik despotizmin devlet politikaları ve firmalar arası rekabet düzleminde ise iki önemli özelliğinden bahsedilebilir. Birincisi, refah devleti uygulamalarının azaltılması ve bu yolla ücret aracılığıyla işçinin kapitaliste olan tabiiyetinin yeniden kurulması; ikincisi ise, işyerinde işçilere yönelik despotik uygulamaları kısıtlayan önlemlerin ortadan kaldırılması ya da zayıflatılmasıdır. Bu bağlamda taşeron uygulamaları ya da atipik istihdam biçimleri sadece emek maliyetlerini düşürmek için devreye sokulmamaktadır. Bu aynı zamanda, işçilerle yönetsel bir mücadeleye girişmeksizin işçileri üretim noktasında güçsüz kılmanın ve parçalamanın bir aracı olarak da kullanılmaktadır (Özügürlü, 2008: 51).

⁴ *Hegemonik üretim rejimi* ve *hegemonik despotizm* dışındaki diğer üretim rejimleri, *patriarkal despotizm*, *paternalist despotizm* ve *piyasa despotizmidir*.

II. ÖĞRETMENİN DÖNÜŞÜMÜ YA DA YENİDEN PROLETERLEŞMESİ

Burawoy'un geliştirdiği emek süreci modeli ile öğretmenlerin dönüşümü ya da yeniden proleterleşmesi dediğimiz süreç arasında doğrudan bir kavramsal bağlantı olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır. Hatta aradaki açığı farkı, Burawoy'un kuramsal çerçevesinin ana hatlarının artık-değer üretimi ve geleneksel sanayi proletaryasına dayandığı düşünülecek olursa, oldukça fazladır. O nedenle baştan belirtmek gerekir ki, bu çalışmada zorlama bir biçimde kuram olguya giydirmeye çalışılmayacak, bir deneme yapılmaya çalışılacaktır. Ancak yine de Burawoy'un, kapitalist emek sürecini ideolojik ve politik yönleriyle ele alan kuramsal yaklaşımının öğretmenlerin tabi oldukları yeniden proleterleşme süreci açısından açıklayıcı olabileceği düşünülmektedir; zira emek sürecini baskı-rıza diyalektiği içerisinde ve sınıf mücadelesi pratiklerini de kapsayacak şekilde ele alan, dolayısıyla çalışmanı üretim noktasında da özneleştirilen en önemli kuramcı Burawoy'dur.

1. Artık Değer Üretimi, Hizmet Sektörü ve Öğretmenler

Artık değer üretiminin gizlenmesinin ve sürekli kılınmasının Burawoy'un emek süreci modeli açısından kritik önemde olduğu daha önce belirtilmişti. Dolayısıyla, genel anlamda hizmet üretiminin özel olarak öğretmenlerin artık-değer üretilip üretilmediği tartışmasına kısaca değinmek gerekebilir⁵. Meta üretimini sadece mal üretimi olarak görmeyen doğru olmayacağını düşünen Marx'a göre "üretken emek öyle bir emektir ki meta üreten ya da doğrudan doğruya emek gücünün kendisini eğiten, geliştiren, tamir eden ya da onu yeniden üreten bir emektir." (Yılmaz, 2005). Bu alıntıda Marx'ın bahsettiği emek gücü öğretmenleri anımsatmaktadır. Ancak kritik olan bir nokta daha vardır ki, o da öğretmenin aldığı ücretin gelirden mi yoksa sermayeden mi verildiğiyle ilgilidir. Gelirden ödenen ücret meta üretimi döngüsünde yer almadığından artık değer üretmez; ancak, bir öğretmenin ücreti sermayeden ödeniyorsa, ki bu aynı zamanda o öğretmenin sermaye üretiminde yer aldığı gösterir o zaman ortada bir kapitalist emek süreci dolayısıyla da bir sömürü ilişkisi var demektir. Buradan çıkarılacak birinci sonuç emek gücünün niteliğinden ziyade, söz konusu hizmetin verildiği koşulların daha belirleyici olmasıdır. Üretken emek-üretken olmayan emek kategorileri arasındaki açığı kapatmaya yönelik yine Marx tarafından geliştirilen bir diğer kavram ise kolektif emekçi kavramıdır. Kolektif emekçi kavramıyla esas olarak kapitalist emek sürecinin ortaklaşa niteliğine vurgu yapan Marx (1975:537-538) şöyle der:

"Emek sürecinin ortaklaşa niteliği, gitgide daha belirgin hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak ... üretken emek ve üretken emekçi kavramını genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile ça-

⁵ Kapsamlı bir emek-değer teorisi tartışması yapmak, üretken emek-üretken olmayan emek kategorilerini derinlemesine incelemek ve sorunu kuramsal olarak aşmaya çalışmak bu çalışmanın amacının dışındadır.

lışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir”

Doğrudan öğretmen emeğine odaklanan Reid (2003:565) ise öğretmen emeğinin kendine has niteliklerine odaklanır. Öğretmen emeğinin geleceğin işgücü olan öğrencilerin üzerinde cisimleştiğini söyleyen Reid'e göre, bu durum öğretmenin dolaylı yollardan artık-değer üretmesi demektir; zira örgün eğitim, geleceğin işgücününün hem ekonomik hem de ideolojik ve politik olarak kapitalist emek sürecine hazırlanması demektir.

Kuşkusuz öğretmen emeğinin artık-değer üretilip üretilmediği konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu çalışmaya böyle bir alt-bölümün eklenmesinin nedeni artık-değer tartışması yapmak değil, öğretmenin içerisinde yer aldığı emek süreci ile Burawoy'un kuramsal modeli arasındaki açığı farkının aşılması uçurumlarına tekabül etmediğini göstermeye çalışmaktır. Fakat çalışmanın amacı açısından daha önemli olan, artık-değer üretiminin kendisi değil, kapitalist emek sürecinde artık-değer üretiminin gizlenmesi ve sürekli kılınmasıdır. Dolayısıyla Burawoy'un modelinin kapsamını genişleten esas şey, kimin artık değer ürettiği değil, artık değer üretirken tabi olunan *üretimde ilişkiler*dir. Tam da bu noktada, iktisadi sürecin işleyişi açısından değil ama, ideolojik ve politik bir süreç olarak emek sürecinin gizlenmesinin ve sürekli kılınmasının öğretmenler için de söz konusu olduğu söylenebilir.

2. Emek Sürecinde Öğretmen ya da

Öğretmenin Üretimde Yer aldığı İlişkiler

Burawoy'a göre, artık-değer üretiminin ayırt edici özelliğinin süreci gizleme ve sürekli kılma yeteneğinde olduğu ve bunun da esas olarak emek süreci içinde yer alan toplumsal ilişkilerde aranması gerektiği daha önce belirtilmişti⁶. Kapitalist emek sürecinde sömürü ilişkisinin, iktisadi olmayan bir faktöre ihtiyaç duyulmaksızın emek sürecinin kendi işleyişi içinde gerçekleştiğini; ama, aynı emek sürecinin çelişkilerin keskinliğini törpüleyen bir niteliğinin de olduğunu belirten Burawoy'un bu savı öğretmenler için ne kadar geçerlidir? Hatırlanacağı üzere, Burawoy öncelikle üretim noktasında işçi ile kapitalistin doğrudan karşı karşıya gelmediğini, dolayısıyla emek sürecinin işleyiş biçiminin aradaki çelişkileri gizlediğini söylüyordu. Günümüz Türkiye'sindeki özel okul ve dersane öğretmenleri dikkate alındığında, kapitalist ile emekçi öğretmen arasında herhangi bir doğrudan ilişkinin söz konusu olmadığını belirtmek gerekir. Çoğu zaman dersane yöneticisiyle muhatap olan öğretmen için *işveren*, adı olan ama kendisi olmayan soyut bir kavramdan ibarettir. Bir dersane öğretmeni için fiili işveren, sözleşme imzalarken karşısında duran, bir sorun olduğunda bildirimde bulunmak zorunda olduğu ya da izin almak için kapısını çaldığı yöneticidir (Ulutaş, 2013:47-48).

⁶ Burawoy'un emek süreci içinde artık değer üretimini gizleyici bir faktör olarak sunduğu *burjuva ideolojisinin etkisinin*, öğretmenler söz konusu olduğunda, üretimde ilişki nosyonundan ziyade üretim ilişkileri nosyonu ile alakalı olduğu düşünüldüğünden, bu konu bir sonraki alt bölümde tartışılacaktır.

Böyle bir durumda emek sürecinin kendi işleyişi içinde öğretmen ile kapitalist adına hareket eden yöneticinin karşı karşıya gelmesi beklenir. Ancak fiili durum, öğretmenin yöneticiden çok veli ve öğrenciyle karşı karşıya geldiği yönündedir:

Görüşme yapılan bir öğretmen, öğrenci ve velilerin genelde işverenleri gibi davrandıklarını söylemektedir:

"Derse geç geldiği için derse almadığınız ya da ödev yapmadığı için dersten attığınız bir öğrenci size 'ben buraya para veriyorum; o yüzden dersten de çıkmıyorum' diyebiliyor. Bir de böyle şeyleri veliler de dile getirebiliyor. Öğrenciler de zaten velilerine sırtlarını dayayarak böyle şeyler söyleyebiliyor. Bu tür davranışların esas kaynağının veliler olduğunu düşünüyorum". (Öğretmen G.)

Yöneticiler çalıştıkları kurumların büyüklüğüne göre farklı tutumlar sergilemekle birlikte, daha çok veli ve öğrenciler ile öğretmenler arasında çıkan sorunlarda arabulucu olma eğilimindedirler:

"Kurum daha çok velinin yanında duruyor. Daha önce çalıştığım kurumda böyle bir sıkıntı yoktu; çünkü öğrenci potansiyeli çok fazlaydı. Dolayısıyla öğrenciler için 'biri giderse, biri gelir' mantığıyla bakılıyordu. O yüzden de öğretmenin yanında duruyorlardı daha çok. Ama, şu anki kurumumdaki durum bunun tam tersi, çünkü çok fazla kayıt alamıyoruz. Öyle olunca da, kurum, 'veli ne derse desin siz idare edin', 'bu seferlik istediğini yapın' gibi ifadelerle veli çıkışlarının yanında oluyorlar." (Öğretmen A.)

En azından dersaneler özelinde ve işyeri ölçeğinde düşünüldüğünde, öğretmenin karşı karşıya geldiği işveren profilinin genelde öğrenci-veli ikilisinden meydana geldiği söylenebilir. Bir anlamda bu, gerçek işverenin gizlenmesi süreci olarak da okunabilir. Fakat öğrenci-veli ikilisinin gerçek işverenle -yani, dersane sahibi ve onun işlerini yürüten yöneticilerle- temas halinde olmayan bir profil çizdiğini iddia etmek mümkün değildir. Konuyla ilgili görüşülen bir öğretmen şöyle demektedir:

Özellikle kayıt dönemlerinde dersane tarafından veliye 'buranın bir dersane olduğu, velilerin istedikleri gibi hesap sorabilecekleri' gibi şeyler söyleniyor. Buranın bir tür ticarethane olduğu veliye kanıksattırılıyor kayıt dönemlerinde... Ondan dolayı da veli bazen açık açık söyleyerek bazen de daha dolaylı yollardan bize 'onun parasıyla burada çalıştığımızı' hissettiriyor". (Öğretmen S.)

Bir önceki bölümde de belirtildiği üzere Burawoy, kapitalist emek sürecinde sömürü ilişkisini gizleyen bir diğer faktör olarak, çalışanların işyerinde atomize olmalarını ve rekabet sonucunda çalışanlar arasında ortaya çıkan bireycileşme eğilimleri göstermektedir. Baştan belirtilmesi gerekir ki, öğretmenler, mesleklerinin gereği olarak atomize çalışırlar. Yani emek sürecinin teknik işleyişi içinde bir öğretmen başka bir meslektaşısı ile ilişki içinde olmaz. Hatta bu durum, öğretmene özerk bir çalışma alanı bıraktığı ve öğretmen üzerindeki kontrolü zayıflattığı için çoğu zaman öğretmenin emek sürecine yabancılaşmasının önünde bir engel de teşkil eder (Ozga ve Lawn, 1988; Sinclair et al., 1996). Ayrıca, kamu kurumunda çalışan bir öğretmen

dersini bitirip öğretmenler odasında girdiğinde veya boş derslerinde, diğer öğretmen arkadaşlarıyla fikir-alışverişinde bulunma, çeşitli konular hakkında sohbet etme, kısaca onlarla ilişki kurma imkanına da sahiptir. Sonuç itibariyle, bir fabrika işçisine kıyasla, öğretmenin işyerinde sosyal ilişki kurabilme imkanı çok daha fazladır.

"Öğretmenler odasında sohbet ediyoruz arkadaşlarımızla. Konuştuğumuz konular çok derin konular olmuyor genelde ama yine de aramızda konuşabiliyor, sohbet edebiliyoruz okulla, eğitimle ya da başka konularla ilgili... dışarıda olmasa da okul içinde gayet iyi ilişkiler geliştirebiliyoruz". (Öğretmen Ö.)

Bu durum, aynı derecede olmasa da, dersane öğretmenleri için de geçerlidir. Yoğun ders programları ve uzun çalışma saatleri dolayısıyla aynı dersanede çalışan iki öğretmenin kendi aralarında ilişki kurabilmeleri zor olsa da, imkansız değildir:

"Genelde dersanenin tutumu hakkında, çalışma şartlarımız hakkında insanlar konuşur. Öğretmen arkadaşlar illa ki; başarılı, derece yapacak öğrencilerden bahsedebilir. Onun dışında samimi olanlar özel hayatlarıyla da ilgili konuşabilir" (Öğretmen E.)

Ancak sosyal ilişki kurulabilmesinin mümkün olması her zaman atomize olmanın önünde bir engel de teşkil etmez. Bazen öğretmenin işyeri ile ilgili kaygılarından bezense genel olarak işsiz kalma ihtimalinden kaynaklı olarak, öğretmenler her zaman her konuda konuşamazlar. İşin asıl önemli olan yönü ise konuşmaya çalışanın atomize olmakla karşı karşıya kalmasıdır:

"Özlük haklarıyla ilgili meselelerin idareciye ya da kurucuya aktarılması söz konusu olursa, öğretmenler maalesef geri adım atarlar böyle bir durumda. Burada çok az insan dost meclisinde söylediklerini idareye de taşır. Bunu yaptığınız zaman da yel değirmenlerine karşı dövuşen Don Kişot olursunuz." (Öğretmen S.)

Bireycileşme söz konusu olduğunda ise dersane öğretmeni için durum çok nettir; zira, sendikal örgütlenmenin yok denecek kadar az olduğu bu alanda, her koyun kendi bacağından asılır. Yeni mezun konumunda olan o kadar çok öğretmen adayı vardır ki, rekabet öğretmenlik mesleğine daha girmeden başlar. Dersanede çalışmaya başladıktan sonra ise öğretmen tek başınadır. Kamu çalışanları sendikalarında örgütlenemeyen dersane öğretmenleri arasında sendikal örgütlenme çalışması yapan işçi sendikalarının da kuvvetli oldukları söylenemez. Ağırlığını kamuda çalışan öğretmenlerin oluşturduğu eğitim hizmet koluna dahil olan çalışanlar arasında sendikal örgütlülük oranı resmi rakamlarla % 63 civarında bir orana tekabül etmesine rağmen, bu yüksek örgütlülük oranının öğretmenler arasındaki bir dayanışmayı yansıttığını söylemek pek de mümkün değildir⁷.

⁷ Bu oranın oldukça yüksek olmasının önemli bir nedeni de, mevzuatın sendikalı olmasına izin verdiği kamu çalışanlarını kapsamasıdır. Yasa veya mevzuat gereği sendikalı olamayanlar dahil edildiğinde bu oranın çok aşağılara çekileceğini tahmin etmek zor değildir. Bunun dışında, son on bir yılda -yani, mevcut siyasi iktidar dönemi boyunca- bir sendikanın üye sayısındaki artışın % 800'ün üzerine

Burawoy'un bahsettiği *işçinin kapitaliste olan ücret bağımlılığı* ise, her emekçi için söz konusu olmakla birlikte, öğretmenin bu bağımlılığı sınırlayacak bir takım avantajları vardır. Özel ders verebilmek, kapitaliste veya işvereni olan devlete olan bağımlılığın bir ölçüde zayıflaması anlamına gelir. Benzer şekilde, kamuda çalışan öğretmenler yaz aylarında kendi özel işleriyle meşgul olabilmekte, kendilerine ek gelir kaynakları yaratabilmektedirler. Kuşkusuz bu avantajın dersane öğretmeni için geçerli olduğu söylenemez. Dersane öğretmenleri genelde yaz aylarında ücret almazlar ve çalışmadıkları zamanlarda da sigorta primleri yatırılmaz.

3. Üretim Noktasından Direniş Pratikleri

Buraya kadar bahsedilen konulardan hemen hepsi öğretmenlerin işyerlerinde kontrol altına alınma mekanizmalarıyla ilgiliydi. Ancak işyeri sadece baskı ve parçalanmanın alanı değildir, bu alan aynı zamanda özgün mücadele biçimlerinin ortaya çıktığı ve direnişlerin olduğu bir alandır (Burawoy, 1985:108). Öğretmenlerin deneyimlediği direniş ve mücadelelere ilişkin birkaç örnek vermek gerekebilir. Bugün, özellikle ilkokulların bütçesinin genelde velilerden toplanan bağışlarla oluşturulduğu, hizmetli personelin maaşlarının yine bu bağış paraları arasından verildiği hemen herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bu süreç, okul yönetimi ve öğretmenlerle veliler arasında gerilimlere yol açtığı gibi, idareci ile öğretmen arasında da bazı gerilimlere neden olabilmektedir. Yani öğretmenin emek sürecinde kontrol altına alınmış olması, onun itiraz etmediği, direnmediği anlamına gelmez. Bir öğretmenin bu konuyla ilgili yaşadığı bir deneyim aşağıdaki gibidir:

"Müdürümüz, 'öğrencilerden para toplanması' mevzusunu açtı. Toplantı, öğrencilerden ne kadar para toplanacağı ile ilgiliydi. Toplantıda bu tür şeylerin konuşulmasının doğru olmadığını, hoş olmadığını söyledim, bir nevi isyan ettim yani. Neyse, ben konuyla ilgili olumsuz düşüncelerimi söyleyince, müdürün tepkisi müdür yardımcısına dönüp 'tut şu hocamın tutanağını' demek oldu. Hemen benim ipimi kesecek yani..." (Öğretmen G2)

Kadrolu öğretmenler için bir kereye mahsus açılan ve kariyer sınavları ile edinilen *uzman ve baş* öğretmenlik gibi unvanların öğretmenlerin nezdinde karşılık bulduğunu söylemek zor. Bazı öğretmenler sınav uygulamasını protesto edip girmezken, girenler edinilen unvanın maaş farkı dışında hiçbir şey ifade etmediğini belirtmektedirler:

"Peki iyi bir şey değil bu farklılaşma; çünkü hepimiz aynı işi yapıyoruz, yaptığımız iş değişmiyor ki! Uzman oldum diye bana ne farklı bir iş verildi; ne de oda vs. verildi. Ben uzman olmadan önce ne yapıyorsam şimdi de aynı işi yapıyorum. Bazı mesleklerde uzman olunduğu zaman yapılan işin niteliği değişir vs. Biz ise aynı işi yapıyoruz." (Öğretmen Y.)

Dersane öğretmenleri söz konusu olduğunda ise işyeri ölçeğinde gösterilebilecek direnişin niteliği de değişmektedir; çünkü, gösterilecek direnişin

çıkması da öğretmenler arasındaki dayanışmadan ziyade sendika-siyaset ilişkisinin tuhaf bir göstergesi olarak okunmalıdır.

işten atılma gibi bir bedeli olabilir. Bunun yanı sıra çalışma yaşamında olağanlaşan bazı uygulamalar, çalışma koşullarından ziyade, dinlenme ve yemek yeme gibi temel insan haklarıyla daha çok ilgilidir. Bazen yemek yemek için bile kaçamak yapmak gerekmektedir:

"Zümre öğretmenlerimiz yirmi-otuz dakikalık dinlenme zamanları var; ama, rehber öğretmenler için böyle bir şey söz konusu değil. Çünkü öğrencilerin giriş ve çıkış saatlerinde muhakkak onların yanında olmak zorundasınız. Öğrenci istediği zaman size ulaşabilmeli. Dolayısıyla, öğrenciler derse girdiklerinde ya kaçamak olarak yemeğe çıkıp hemen dönüyoruz; ya da çıkamadan kantinden bir şeyler atıştırmak suretiyle yemek ihtiyacımızı karşılamaya çalışıyoruz." (Öğretmen S.)

4. Öğretmen Üretim Rejimlerini Nasıl Deneyimler?

Burawoy'un kavramsallaştırdığı üretim rejimlerinin dört bileşeni olduğu daha önce belirtilmişti. Yeniden hatırlamak gerekirse bu bileşenler, emek süreci, yeniden üretim süreçleri, firmalar arası rekabet ve devlet politikalarıdır. Şimdi bu bileşenlerin, hegemonik üretim rejiminde ve hegemonik despotizmde öğretmenler açısından ne anlama geldiğini tartışmaya çalışalım.

a. Üretim Rejimleri Açısından Öğretmen ve Emek Süreci

Hegemonik despotizmi hegemonik üretim rejiminden emek süreci açısından ayıran en önemli farkın farklı istihdam biçimlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte işyeri ölçeğindeki despotik uygulamaların artması olduğu söylenebilir. Farklı öğretmen statülerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, ki bunlar atipik istihdam modellerine ve güvencesiz çalışma biçimlerine tekabül ederler, öğretmenin okul yöneticisine olan bağımlılığı artar. Özlük haklarından yoksun öğretmenin kaderi okul müdürünün iki dudağının arasında olabilir. Ücret karşılığı çalışmış bir öğretmen şunları söylemektedir:

"Bizim durumumuz kadrolu öğretmenlere göre biraz daha farklı... Onlar daha rahat davranabiliyorlar. Biz ise öyle yapamıyoruz. Bir problem olduğunda 'idare ne der' bizim için daha önemli çünkü... Mesela bir konuda bir karar aldınız diyelim. O kararı idareye danışmak bizim için önemli oluyor. İdare de kabul ederse biz o kararı uygulayabiliyoruz." (Öğretmen Y2.)

Bir başka fark öğretmen otonomisinin azalmasıyla ilgilidir. Çeşitli teknolojik uygulamalar ve eğitim-öğretimin standardizasyonun sağlanması için kullanılan kılavuz kitaplar, öğretmenin özerk alanını daraltmaktadır. Eskiden öğrenme/öğretme işini bilen, bilgisine güvenilen, yetki alanına müdahale edilmesine izin verilmeyen öğretmen, mesleği modernize etme çalışmalarını adı altında bir eğitim teknisyenine dönüştürülmektedir (Ünal, 2005:47). Özellikle dersane sektöründe, öğretimin hızını arttırmak amacıyla, teknolojik uygulamalar o kadar geniş kullanılmaktadır ki, öğretmen bir tür aktarıcı rolünün ötesine geçememektedir:

"Tahtalarda yazılanlar bilgisayar yoluyla doğrudan deftere geçiyor. O defterlerden de bütün öğrencilerde oluyor. Yani, öğrenciler not tutmu-

yor, defterdeki boşlukları dolduruyorlar sadece. Tahtadaki bütün içerik öğrencilerin önlerinde duruyor... akıllı tahta kullanan bir matematikçi yeni bir soru yazmak için uğraşmıyor, sadece tahtada yazılı olarak önüne gelen soruyu çözmekle yetiniyor" (Öğretmen G.)

b. Üretim Rejimleri Açısından Öğretmen ve Yeniden Üretim Süreçleri

Belki de öğretmenler özelinde üretim rejiminin en önemli uğraşı yeniden üretim süreçleridir. Öğretmenleri emek gücü niteliğinin gardiyanları olarak tanımlayan Hill (2003:3)'e göre, öğretmenler geleceğin emek gücüne beceri, nitelik ve yeterlilik kazandırarak emek gücünün toplumsal anlamda yeniden üretiminde önemli bir rol oynarlar. Türkiye özelinde düşünülecek olursa, cumhuriyet ve aydınlanma düşüncesinin taşıyıcıları olarak bir ulus-devlet inşa sürecinde aktif olarak yer alan öğretmenlerin rejimin ideolojik anlamda ayrılmaz parçaları olmaları kaçınılmazdır. Ancak bu durum öğretmenlerin toplumsal itibarının devlet tarafından önemsenmesini de beraberinde getirmiş, dolayısıyla öğretmen bir anlamda rızası alınmak suretiyle ikna edilmiştir. Bu durum bir tür hegemonik üretim rejimi uygulamasına denk düşer. Hegemonik despotizmde ise, öğretmenden beklenen şey bir yandan emek gücünü yetiştirmesi, diğer yandan ise kendisini emek gücü olarak piyasaya sunmasıdır (Ercan, 2013). Hegemonik üretim rejiminde devlet ideolojisinin savunuculuğunu yapmakla mükellef olan öğretmen, hegemonik despotizmde ise doğrudan piyasanın ideolojisini savunacaktır; bir devlet kurumunda çalışıyor olsa bile neo-liberal devlet piyasa savunuculuğuna soyunduğundan, durum değişmeyecektir. Piyasacılığa ek olarak muhafazakarlık ya da Türkiye özelinde konuşacak olursak İslamcılık da yeni dönemde eğitimdeki yeni yeniden üretim süreçleri olarak karşımıza çıkacak gibi durmaktadır. Kamuoyunda 4+4+4 olarak bilinen yeni yasa dinsel düşüncenin eğitim alanındaki ağırlığını olabildiğine arttırmıştır.

Fakat bu değişimi sadece kapitalizmin ihtiyaçları ile açıklamak ve süreci kaçınılmaz olarak görmek de doğru değildir. Özellikle hegemonik üretim rejiminde öğretmen özerkliği daha fazladır ve bu anlamda öğretmen ya da eğitimci, ekonomik veya sosyal adalet için verilecek mücadelede direnişe güç verebilir ve karşı bir hegemonya yaratılabilmesinde rol oynayabilir (Hill, 2003: 18). Türkiye'de özellikle 1960'lı ve 70'li yıllarda öğretmenlerin toplumsal muhalefetin en ön saflarında yer almaları buna verilebilecek bir örnek olarak düşünülebilir.

c. Üretim Rejimleri Açısından Öğretmen ve Firmalar Arası Rekabet

Hegemonik üretim rejiminde özel okullar ve dersane benzeri özel kurumlar eğitim alanında önemli bir pay sahibi olmazlar. Öğretmenler devlet kurumlarında çalışırlar ve dolayısıyla sektör içi iktisadi bir rekabetten de etkilenmezler. Burada söz konusu olacak tek rekabet, iktisadi getiri peşinde koşan farklı özel okulların birbiriyle olan rekabetinden ziyade, devlet okulları arasındaki prestij temelli bir rekabet olabilir. Dolayısıyla öğretmenin çalışma koşulları ya da temel özlük haklarını etkileyebilecek bir rekabet ortamından

bahsedilemez. Hegemonik despotizmde ise kamu sektörünün ağırlığı yavaş yavaş kırılmaya başlar. Daha çok özel kurum eğitim alanına girer ve dolayısıyla da daha çok öğretmen özel kurumlarda istihdam edilmeye başlar. Özel kurumlarda çalışan öğretmenlerin çalışma koşulları ve özlük hakları bu özel kurumlar arasındaki rekabetten etkilenir. Bu durum despotik eğilimleri de beraberinde getirir:

"Dersane yöneticileri sürekli diken üstünde tutuyor seni. Çok sayıda işsiz öğretmen olduğu için açıkta çok insan var. 'Sen gidersen başkasını bulurum' diye düşünüyor. Yedekte öğretmen bulunduruyor sürekli. Arada o öğretmenleri getiriyor dersaneye. 'Bakın sizin alternatifiniz var, o yüzden düzgün çalışın' demek istiyor" (Öğretmen C).

Hegemonik despotizmde devlet okulları arasındaki rekabet de prestij rekabetinin ötesine geçer. Okullar velilerden alacakları maddi desteklere muhtaç durumda olduklarından, *hali vakti yerinde* velilerin çocukların hangi okulları tercih edeceği sorusu prestij meselesinin ötesine geçen doğrudan iktisadi bir rekabet alanıdır artık. Özellikle okul yönetimlerinin bu konuda rekabet içinde olduğu rahatlıkla söylenebilir:

"Özellikle ilk ve ortaokullarda Bakanlığın belirlediği bir bütçe yok. Sadece velilerin yaptığı yardımlarla dönüyor okul. Örnek vereyim. Bizim 4 tane hizmetlimiz var. Artı kırtasiye masraflarından tutun da bilgisayar gibi masraflara kadar hepsi velilerin destekleriyle karşılanıyor. Velimize mecburuz!" (Öğretmen A.)

d. Üretim Rejimleri Açısından Öğretmen ve Devlet Politikaları

Bir bakıma *devlet politikaları*, diğer üç uğrağın hepsini birden kapsayan makro düzeydeki iktisadi ve siyasi gelişmeleri ifade eder. Güvencesiz ve atipik istihdam biçimlerinin ortaya çıkmasından, öğretmenin emek sürecindeki özerk alanının daralmasına, öğretmene yüklenen yeniden üretim fonksiyonunun değişmesinden özel kurumların eğitim sektöründe giderek daha çok yer kaplamasına kadar her gelişme aslında devletin geliştirdiği politikaların sonucunda gerçekleşebilir. Ancak yine de bir üst başlık koymak gerekirse devlet politikaları, neo-liberal ekonomi politikalarından ve onun dayattığı muhafazakarlaşma eğilimlerinden başka bir şey değildir.

SONUÇ

Bu çalışmada öğretmenlerin 1980 sonrasında başlayan ve günümüzde daha da hızlanan dönüşüm süreci, Burawoy'un geliştirdiği kavramlar aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde Burawoy'un kapitalist emek süreci tartışmalarına yaptığı kavramsal katkılar ortaya konmaya çalışılmış, artık değer üretiminin gizlenmesi ve sürekli kılınması, üretimde ilişki ve üretim ilişkileri kavramları ile üretim rejimleri kavramları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise öğretmenlerin dönüşüm süreci Burawoy'un kavram seti aracılığıyla irdelenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde, önce üretken emek-üretken olmayan emek tartışması yürütüldükten sonra, öğretmenin üretim içinde yer aldığı ilişkiler, yürütülen alan çalışmasından elde edilen bulgular ışığında değerlendirilmiştir. Daha sonra ise öğretmenin üretim noktasında

deneyimlediği direniş pratiklerine yer verilmiş ve nihayet iki farklı üretim rejiminde öğretmenin yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Metin içinde belirtildiği gibi, bu çalışma bir deneme yapma niyetiyle hazırlanmış ve Burawoy'un mal üretimi yapılan işyerleri için geliştirdiği kuramsal yaklaşım, hizmet üretimi yapılan eğitim alanına ve dolayısıyla da öğretmenlerin dahil oldukları emek sürecine adapte edilmeye çalışılmıştır. Konumuz açısından Burawoy'un yaklaşımını cazip kılan şey, emek sürecini sadece üretim değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin de yeniden üretildiği bir yer olarak kavramsallaştırmasıdır. Bu, Burawoy'u diğer emek süreci kuramcılarından ayıran en ayırt edici özelliğidir; zira üretim noktasının politikleştirilmesi ve sadece ekonomik değil, aynı zamanda kendine has dinamikleri olan ideolojik ve politik mücadelelerin de üretim noktasına dahil edilmesi esas olarak Burawoy'un kurama yaptığı katkılar olarak okunabilir.

Bu çalışmaya dair iki eksiklikten bahsetmek gerekebilir. Birincisi, emek süreci tartışmalarının sadece Burawoy'un yaptığı katkılar eşliğinde ele alınması ve başta Braverman olmak üzere diğer emek kuramcılarında hiç bahsedilmemesidir. Bu önemli bir eksiklik olarak düşünülmeyle birlikte, çalışmanın amacının dağıtılmaması ve yer darlığı nedeniyle çalışmaya dahil edilmemiştir. Diğer eksiklik ise, Burawoy'un üretim noktasını sadece kontrol ve parçalanma olarak değil aynı zamanda direniş ve mücadele olarak değerlendirmesiyle ilgilidir. Fark edileceği üzere, bu çalışmada kontrol ve parçalanma mekanizmalarına, direniş ve mücadele mekanizmalarına kıyasla çok daha detaylı olarak yer verilmiş ve bu durum kuramsal yaklaşımın bir yönünün eksik kalmasına yol açmıştır. Burada bir tercih yapmak zorunda kaldığımızı, eksikliğin farkında olduğumuzu ve ileride yapacağımız çalışmalarda bu eksikliği giderecek yeni tartışma alanları geliştireceğimizi belirtmekle yetinelim.

KAYNAKÇA

Balkız, Ö. I. (2013) "Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizmin Yükselişi", *Çalışma ve Toplum*, (36).

Burawoy, Micheal (1979) *Manufacturing Consent, Changes in the Labour Process Under Monopoly Capitalism*, Chicago: The University of Chicago Press.

Burawoy, Micheal (1985) *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*, London: Verso.

Ercan, Fuat ve Gizem Şimşek (2013) "Öğretmenlik Mesleğinin Dönüşümü/Dönüştürülme Çabaları: Ulus-devletin Muhafızlarını Yetiştirmeden Sermaye İçin Emek Gücü Yetiştirmeye", (<http://www.sendika.org/2013/01/turkiyede-ogretmenlik-mesleginin-donusumudonusturulme-cabaları-ulus-devletin-muhafızlarını-yetistirmekten-sermaye-icin-emek-gucu-yetistirmeye-gizem-simsek-fuat-ercan>) Erişim tarihi: 3 Ocak 2013).

Hill, D. (2003) "Global Neo-Liberalism, the Deformation of Education and Resistance", *Journal for Critical Education Policy Studies*, 1 (1).

Marx, K. (1975) *Kapital*, Birinci Cilt (Çev. Alaaddin Bilgi), Ankara: Sol Yayınları.

V. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu

- Ozga, Jenny ve Martin Lawn (1988) "Schoolwork: Interpreting the Labour Process of Teaching", *British Journal of Sociology of Education*, (9) 3 (Erişim tarihi: 10 Aralık 2012).
- Öngen, T. (1996) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Özügürlü, Metin (2008) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, 2. Baskı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Reid, Alan (2003) "Understanding the Teachers' Work: Is There Still a Place for Labour Process Theory", *British Journal of Sociology of Education*, (24) 5 (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2012).
- Sinclair, Jackie ve diğerleri (1996) "Classroom Struggle? Market Oriented Education Reforms and Their Impact on Teacher Labour Process", *Work, Employment and Society*, (10) 4 (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2012).
- Ulutaş, B. (2012) "Eğitim Fabrikasının Ağır İşçileri: Dersane Öğretmenleri", *Eleştirel Pedagoji*, Kasım-Aralık.
- Ünal, I. (2005) "İktisat İdeolojisi'nin Yeniden Üretim Süreci Olarak Eğitim", *Ekonomik Yaklaşım*, 16 (57).
- Yılmaz, G. (2005) "Hizmet Emegi ve Marksist Değer Teorisi" (http://emekdogu.org/hizmet_emegi_ve_maxist_deger_teorisi.htm, Erişim Tarihi: 5 Ocak 2013)
- Yücesan-Özdemir, G. (2010) "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma", *Çalışma ve Toplum*, (27).